

ANTISEMITIZAM U HRVATSKOJ OD SREDNJEGA VIJEKA DO DANAS

Ivo Goldstein, *Fraktura i Židovska vjerska zajednica "Bet Israel" u Hrvatskoj, Zaprešić i Zagreb, 2022., 632 str.*

Mirjana Kasapović <https://orcid.org/0000-0003-0196-201X>

E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 7. 6. 2022.
Prihvaćeno: 10. 6. 2022.

Gdje je Hrvatska?

Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas Ive Goldsteina tematski, teorijski i metodološki zahtjevno je djelo. Protusemitizam se u znanstvenoj literaturi istražuje kao politička ideologija, politički i društveni pokret i državna politika, bilo unutar jedne države bilo komparativno u više država. Goldstein se odlučio za istraživanje protusemitizma u jednoj zemlji. Hotimice pišem o zemlji a ne o državi, jer Hrvatska najveći dio povijesti od srednjeg vijeka nije bila samostalna država nego su hrvatske zemlje bile uključene u različite državne tvorevine – Habsburšku Monarhiju, Mletačku Republiku, Osmansko Carstvo, Dubrovačku Republiku, Francusku, Italiju, Mađarsku, Jugoslaviju – u kojima su bile manje ili više prepoznatljivi zemljopisni, etnički, kulturni i politički entiteti. O državi se može govoriti samo od 1941. do 1945. (NDH) i poslije 1992. (Republika Hrvatska). Taj je problem Goldstein riješio tako što je suvremenu Republiku Hrvatsku prešutno "upisao" u povijest te je hrvatske zemlje koje su u srednjovjekovlju i novovjekovlju bile u sastavu raznih državnih tvorevina, a danas su dio Republike Hrvatske, tretirao kao područja Hrvatske.

To znači da je, primjerice, protusemitizam u austrougarskom Varaždinu, Sisku i Zagrebu tretirao kao protusemitizam u Hrvatskoj. Takav je pristup pragmatičan, ali nije neproblematičan. Kako je protusemitizam bio i ostao i državna politika, pitanje je kome državno proizveden ili sponzoriran protusemitizam u Austrougarskoj Monarhiji treba pripisati. Nije li to austrijski i ugarski, a ne hrvatski protusemitizam? Vrijedi i obratno: nisu li nediskriminacijski državno-pravni akti prema Židovima, poput *Edikta o toleranciji* cara Josipa II., austrijski, a ne hrvatski dokumenti? Problem je još zamršeniji ako se ima u vidu da su državni i nedržavni protusemitizam bili isprepleteni: nedržavni protusemitizam nerijetko je uzrokovala ili poticala država, ali je državna vlast često zabranjivala i suzbijala protusemitske izgrede u društvu i kažnjavala njihove počinitelje.

Goldstein se nije dosljedno držao toga metodološkog pristupa pa je u protusemitizam u Hrvatskoj ubrojio i pojave na područjima koja u naznačenom dijelu povijesti nisu bila, a nisu to ni danas, dijelovi Hrvatske. Tako opisuje protusemitske izjave mostarskog učitelja i književnika Ivana Zovka s početka 20. stoljeća i ispad trgovca i veleposjednika Marka Perića u Derventi 1910., citira protusemitske napise *Hrvatske sloge*, glasila Hrvatske težačke stranke iz Bosne i Hercegovine, i *Naše sloge*, lista na hrvatskom jeziku koji je od 1870. izlazio u Trstu. Spominje kako Hrvatsko

akademsko društvo "Zvonimir" u Beču nije primalo Židove u članstvo, dok je društvo hrvatskih akademikara u Grazu bilo "vrlo agresivno" prema Židovima (153-155, 184, 237). U tim je slučajevima primijenjen kriterij etničke pripadnosti počinitelja protusemitskih ispada. Njihovo bi uvrštavanje u knjigu bilo opravdano onda kada bi autor pisao o protusemitizmu Hrvata ili protusemitizmu među Hrvatima gdje god oni bili. No u tom slučaju ne bi bilo opravdano uvrštavanje u knjigu srpskog protusemitizma u Hrvatskoj (120-124, 193, 299 i d.), kao ni protusemitizma pripadnika njemačke (339 i d.) i bošnjačke manjine (520 i d.). Ne bi bilo mjesta ni za protusemitizam političkih emigranata u Australiji, Americi i zapadnoj Europi (434-438).

Takav pristup postaje uobičajen u prikazima protusemitizma u monarhijskoj Jugoslaviji pa su se u knjizi našli protusemitski ispad i izgredi u Srbiji (219, 225, 233-234, 235, 237, 249-250, 259-260, 264, 265, 266, 285-286, 288-289, 317-318, 319, 321, 324-327, 339-344, 357 i d.), Sloveniji (257-258, 316, 320, 345, 347, 357 i d.) i Makedoniji (260, 323-324 i d.). Najčešći su prikazi muslimanskoga, srpskog i hrvatskog protusemitizma u Bosni i Hercegovini. Goldstein bilježi izgon Židova iz Sarajeva oko 1920., bojkot židovskih trgovaca, protusemitske napise u srpskima radikalnim listovima *Pravda* iz Sarajeva i *Semberija* iz Bijeljine, sarajevskima *Večernjim novostima* i tjedniku *Narod*, muslimanskom glasilu *Domovina*, glasilu Jugoslavenske muslimanske organizacije *Pravda*, muslimanskom listu *Slobodna riječ*, sarajevskoj *Novoj riječi*, sarajevskome *Katoličkom tjedniku*, sarajevskom *Pokretu* itd. (221, 232-233, 236-237, 238-239, 239-240, 264-265, 268, 299-300, 312-315, 319, 323, 329-330, 351-352 i d.). Sve to zauzima priličan broj stranica i dobro je "napumpalo" knjigu o protusemitizmu u Hrvatskoj.

Kada je opis protusemitizma u Bosni i Hercegovini postao metodološki opravdan u okviru NDH, Goldstein o tome uglavnom šuti. U skromnu poglavlju o protusemitizmu u NDH, ne razmatra razmjerno snažan protusemitizam bosansko-hercegovačkih muslimana. Ukazuje na protusemitske stavove Katoličke crkve, od nadbiskupa Alojzija Stepinca do provincijskih svećenika (405-416), ali ne prikazuje stavove članova Islamske vjerske zajednice, od reis-ul-uleme Fehima Spahe preko istaknutih članova El-Hidaje, poput Mehmeda Handžića i Mustafe Busuladžića, do džematskih imama. Sve se svodi na uvelike netočan osvrt na djelovanje Huseina Đoze, jednoga od najistaknutijih pripadnika uleme, i to više u poslijeratnome nego ratnom razdoblju u kojemu se Đozo prometnuo od Hrvata, ustaše i lojalnog građanina NDH u Muslimana, pobornika bratstva i jedinstva i lojalnog građanina Jugoslavije, suradnika "crvenog reisa" Sulejmana Kemure i člana jugoslavenskih izaslanstava na skupovima nesvrstanih, arapskih i islamskih zemalja.¹ Nema riječi o protu-

¹ Goldstein piše da je Đozo bio *Sturmabführer* (403), a bio je *SS-Hauptsturmführer*, ne zna točno kako je djelovao u diviziji Handžar i čini mu se da "nije sudjelovao u vojnim operacijama" (403), premda mora znati da je bio imam 13. *Waffen-SS* divizije Handžar, a povremeno je zamjenjivao glavnoga divizijskog imama, koji je bio zadužen za vjerski i ideološki odgoj vojnika. Navodi i to da je 1943. Đozi u Zagrebu objavljena "knjižica *Jevrejska pravda*" koja se ne više može pronaći (403-404). Bilo bi krajnje čudno da je 1943. u NDH objavljena tiskovina koja u naslovu ima pridjev "jevrejska", a i sâm je Đozo u svojim protusemitskim tekstovima koristio izraz "židovi". Je li Goldstein površno pročitao Sekeljevu (2020) konstataciju da je Đozo kao urednik poslijeratnog *Preporoda* objavio članak "Jevrejska pravda" Lutve Kurića koji je "istovetan po idejama Đozovim tekstovima 1943..."? Je li izmislio Đozinu "knjižicu" iz 1943. pa je stoga nije mogao pronaći? Ne bi mu to bio ni prvi ni jedini propust na tom području istraživanja. Zvonimir Bernwald (2012, 2018), slavonski *folksdojčer* i službeni prevoditelj u diviziji Handžar, pokazao je da Goldstein nije znao tko je Alija Selimbegović, urednik hrvatskog dijela divizijskoga propagandnog lista *Handžar*, koji je istodobno tiskan na njemačkome i hrvatskom jeziku, pa je natuknuo da ta osoba možda nije ni postojala. *Alija Selimbegović*

semitizmu "Mladih muslimana", koji su djelovali pod okriljem El-Hidaje. Goldstein citira protusemitske napise u svakojakima opskurnim ustaškim tiskovinama, ali nema analize *Handžara, Osvita, Sarajevskoga novog lista, Novoga behara, Hrvata – Muslimanskog godišnjaka, Muslimanske/Hrvatske svijesti* i drugih tiskovina. Usputno spominje djelovanje i utjecaj velikoga jeruzalemskog muftije Muhameda Hadžija el Huseinija na muslimansku vjersku elitu i muslimane općenito tijekom njegova posjeta NDH – Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu – 1943. Nije jasno zašto se autor ne referira na tri Huseinijeva politička pamfleta koja su na hrvatskom jeziku objavljena 1943., budući da se poziva na prijevode protusemitskih djela drugih autora, kao i na Huseinijeve govore vojnicima i imamima divizije Handžar (v. Höpp, 2004). Jedan od tih pamfleta, *Islam i židovstvo* (Huseini, 1943), u vrsnima inozemnim studijama ističe se kao ogledan primjer intransigentnoga, esencijalističkog protusemitizma.² Ne razmatra ni njegovu ulogu u sprječavanju transfera židovske djece iz NDH u Palestinu (Carpi 1977a, 1977b). Od bogate literature izraelskih, američkih, njemačkih i drugih autora o Huseiniju, koja razmatra i njegovu ulogu u ideološkom profiliranju i organizacijskom ustrojavanju 13. *Waffen-SS* divizije Handžar, Goldstein se godinama zadovoljava recepcijom stare knjige Ženi Lebl (1993), koja ne uživa visok ugled u znanstvenim krugovima zbog činjeničnih grešaka i političke pristranosti autorice, i još starije Redžičeve (1987) knjige o muslimanskom autonomištvu. Ne spominje ni prijevode govora i radova Šakiba Arslana i Rašida Alija el Gailanija, još dvojice istaknutih protusemita i nacističkih kolaboracionista, u muslimanskima tiskovinama u NDH.

Kada je prešao na opis protusemitizma u socijalističkoj Jugoslaviji, više nije bilo granice između protuizraelske i protusemitske politike jugoslavenske državne vlasti, ispada njezinih dužnosnika, pisanja partijskih i državnih glasila te pojava društvenog protusemitizma u pojedinima jugoslavenskim republikama, s jedne, i protusemitizma u SR Hrvatskoj, s druge strane.³ "Latentna" protusemitska faza 1945.-1967. opisana je uglavnom pomoću bizarnih incidenata pojedinaca. "Manifestna" faza, koja počinje radikalnim zaokretom jugoslavenske vanjske politike poslije pobjede Izraela u Šestodnevnom ratu 1967. i posljedične okupacije područja koja su rezolucijom UN-a 1947. bila namijenjena arapskoj državi (Zapadne obale, Pojasa Gaze

došao je k nama iz odjela za tisak poglavnika Pavelića u Zagrebu. Bio je suptilan, visoko-obrazovan i prijazan intelektualac, veliki prijatelj Njemačke. Ubrzo je obolio od tuberkuloze i otišao u sanatorij u Valduni u Vorarlbergu" (Bernwald, 2012: 59). U bosanskom izdanju tome je dodano: "Čuo sam da je preživio rat, ali više ništa o njemu nisam saznao. U svakom slučaju ne radi se o kakvom pseudonimu (kako to nagađa hrvatski historičar dr. Ivo Goldstein, koji se bavio časopisom 'Handžar'), već o stvarnoj osobi" (Bernwald, 2018: 62). Bernwald se referira na bilješku o Selimbegoviću u jednom Goldsteinovu članku: "Osobu toga imena nisam pronašao ni u jednom popisu imenâ, niti u registrima Ministarstva oružanih snaga NDH (MINORS) koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Moguće je da se radi o pseudonimu" (Goldstein, 2006: 272).

² "Židovi su se poput skakavaca proširili po arapskom poluotoku. Došli su u Meku, Medinu, u Irak i Palestinu, dakle u zemlju gdje teče med i mlijeko" (Huseini, 1943: 5). Budući da su ih još Rimljani prokazali kao "ognjište zaraze", razumljivo je što se "židovi u Arabiji još danas nazivaju mikrobima" (6). Stoga Arapi "imadu osobito razumijevanje za to, da su u Njemačkoj proti židovima provedene energične mjere, i da su iz zemlje protjerani. Engleska i Amerika omogućile su židovima nakon svjetskog rata, da se nasele u Palestini i osnuju ondje židovsku državu. Tu se sada našao na okupu židovski izmet iz svih zemalja i bacio se na to, da Arapima na lopovski način oduzme njihovu zemlju" (6).

³ U prikazima protusemitizma u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Goldstein umnogome prepričava tekstove vojvodanskog sociologa Lasla Sekelja (1981, 1995: 59-85).

i istočnog Jeruzalema, kao i sirijske Golanske visoravni). "U Jugoslaviji su se tada", piše Goldstein, "počeli događati 'anticionistički' ispadi" (440). Bilo je to mnogo više od "ispada" – bila je to kontinuirana protuizraelska i protucionistička politika jugoslavenske države kojom je dirigirao Tito. Učvršćena je bila jugoslavenskim članstvom u pokretu nesvrstanih u kojemu su ton stavu prema "palestinskome pitanju" davale arapske i islamske države (Egipat, Irak, Sirija, Libija, Libanon, Sudan i dr.), kao i Palestinska oslobodilačka organizacija (PLO) kao nedržavna članica pokreta. Političke deklaracije sa skupova nesvrstanih na vrhu, koje govore o izraelsko-arapskim sukobima i Izraelu, diskurzivno su gotovo istovjetne političkim dokumentima PLO-a iz njegove radikalne terorističke faze. Svakojaki izrazi takve vanjske politike, koja je određivana u Beogradu, "upisani" su u povijest protusemitizma u Hrvatskoj: od odluka državne i partijske vlasti i ispada visokih državnih dužnosnika (primjerice, veleposlanika Faika Dizdarevića) preko pisanja armijskih (beogradski *Front*), vjerskih (sarajevski *Preporod*), studentskih (novosadski *Indeks*) i drugih glasila do protužidovskih demonstracija u Beogradu.⁴

Od takva pristupa Goldstein nije odustao čak ni u poglavlju o protusemitizmu u samostalnoj Hrvatskoj u kojemu opet navodi protusemitske ispađe u Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Štoviše, u to poglavlje ugrađen je poseban odjeljak o "novoj fazi u povijesti srpskog antisemitizma" u Srbiji (512-515). Ocjenjujući to razdoblje, Goldstein konstatira:

Činjenica jest da je klasični (ili direktni) antisemitizam u Hrvatskoj bio značajno slabiji u odnosu na druge postsocijalističke zemlje, ali takvu tvrdnju valja vrlo precizno staviti u kontekst. Naime, baš kao i u međuratnom razdoblju, hrvatskom je nacionalizmu... prioritetan interes bio rasprava o Jugoslaviji i konfrontacija sa srpskim nacionalizmom, a Židovi su i u ustaškom antisemitizmu i u nacionalističkom valu nakon 1990. iz mnogo razloga bili u drugom planu (468-469).

U središtu je toga poglavlja "slučaj Tuđman", zasnovan na pripovijedanju o sardržaju i sudbini *Bespuća povijesne zbiljnosti* (470-489). Goldstein zaključuje da se, ispisavši sve "besmislice" u toj knjizi, "Franjo Tuđman sâm stavio na listu revizionista, negatora Holokausta, pa time, logično, i antisemita" (483). Drugi "antisemitski obrazac" djelovanja činio je povijesni revizionizam, to jest "ustašonostalgija", koja se manifestirala u promjeni imena Trga žrtava fašizma, uvođenju kune, nazivima Ured za nacionalnu sigurnost i Hrvatski državni sabor, imenovanju vojarni i drugih ustanova prema ustaškim dužnosnicima i vojnim zapovjednicima, pjevanju ustaških pjesama, radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava itd. U odjeljku o protusemitizmu poslije 2000. godine Goldstein spominje kojekakve incidente i njihove počinitelje: Petra Vučića, Hloverku Novak Srzić, Antu Kostelića Antu Bakovića, Vicu Vukojevića, Šemsu Tankovića, Milana Ivkošića, Branku Šeparović i druge, ali je prava "protusemitska zvijezda" toga dijela riječka spisateljica Vedrana Rudan, koja se Goldsteinu silno zamjerila grubim izjavama o izraelskim bombardiranjima Gaze (517-518, 520-522).

⁴ Bilo bi važno da je Goldstein upozorio i na utjecaj radova Karla Marxa na naraštaje studenata društvenih i humanističkih znanosti na jugoslavenskim sveučilištima, koji su iz njih stjecali spoznaje o Židovu kao simboličnome gramzivom kapitalističkom izrabljivaču proletarijata. Marxov spis *Kritika židovskoga pitanja* Bernard Lewis (1986: 112) proglasio je "jednim od klasika protusemitske propagande".

Što je protusemitizam i tko su protusemiti?

Glavni metodološki i teorijski problem ove knjige proistekao je odatle što autor nije jasno analitički razlučio i značenjski odredio protusemitizam kao državnu politiku, politički i društveni pokret te političku ideologiju. Sve do 1918. Goldstein ne razmatra protusemitizam kao političku ideologiju i politički ili društveni pokret u hrvatskim zemljama, nego ga prikazuje kao skup umnogome neselektivno i nasu mce izabranih izjava i izgreda, u rasponu od ozbiljnijih napada na Židove do rubnih i bizarnih incidenata anonimnih pojedinaca.⁵ O nekoj vrsti masovnijega protusemitskog pokreta i nasilja, "najžešćega prije 1941.", može se govoriti u jesen 1918., u sklopu svršetka Prvoga svjetskog rata, raspada Austrougarske i stvaranja Kraljevine SHS, opće gospodarske, socijalne i političke krize (200). Očitovao se u napadima na Židove i uništavanju židovske imovine "po čitavoj sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, na širokom potezu od Iloka do Slunja" (201). Ni tada nasilje nije bilo usmjereno samo protiv Židova, nego i protiv pripadnika drugih manjina, poglavito Mađara i Nijemaca. Ni tada nije bilo smrtnih žrtava koje nasilju uvijek daju tragičniju dimenziju (203-204). Zapravo, "sve do uspostave NDH nije bilo čak ni pojedinačnih ispada fizičkog nasilja prema Židovima, ni u Hrvatskoj, ni na jugoslavenskom prostoru u cjelini" (287-288). Tijekom dugog razdoblja povijesti, od srednjovjekovlja do 1941., u Hrvatskoj nije, dakle, bilo masovnoga nasilnog protusemitskog pokreta.

Nadalje, Goldstein ne analizira sustavno ni hrvatske političke ideologije ili, točnije, protusemitske sastavnice tih ideologija, nego komentira sporadične protusemitske izjave i ispade njihovih predstavnika i zagovornika. Analiza protusemitizma u pravaštvu, katoličkom socijalizmu, agrarnom nacionalizmu, liberalizmu, socijaldemokraciji i drugima političkim ideologijama nadomještena je crtanjem "protusemitskih profila" Stjepana Radića,⁶ Ante Starčevića,⁷ Josipa Jurja Stross-

⁵ "I u Zagrebu je bilo nečega što se može nazvati antisemitizmom. Tako 1509. Mihael Oprašnič pita Dominika Perovića: 'Zašto me pljuješ i kašlješ na mene kao da sam Židov?' Izvjesni građanin Zvoničić kaže 1534. jednoj prilici da se "... neće družiti (...) ni sa Židovima ni sa razbojnicima' te da se 'ne boji suca'" (52). "U Iloku je mjesni poštar potkraj godine vršio antisemitsku agitaciju, našto su mu lokalne vlasti udijelile 'strogi ukor' pod prijetnjom otkaza" (92). "No jedan je građanin ušao u jednu varaždinsku kavanu pijan i zavikao 'van sa židovima', na što ga je policija dohvatila i odvela u zatvor" (92). "U Kraljevčanima... opljačkana je krčma Židova Spitzera, u Klasniću... demonstranti su popili vino Židovu Neumannu" (97). "U vrijeme predizborne kampanje 1897. krenula je priča da je u kući sisačkog rabina krštena mačka..." (131). Zemljoposjednik iz Topolovca Stjepan Lovreković smatra da hrvatski narod nije dostatno prosvjetljen da bi se znao "otimati prefriganosti Židova" (143). U zagrebačkoj je kavani Corso 1924. "jedan hanaovac napao jednog Židova koji je navodno govorio njemački i grdio konobara" (236).

⁶ Iz verbalna napada Stjepana Radića na Josipa Franka kao "lukavog žida" koji zaslužuje "osudu na političku smrt" Goldstein zaključuje da tu izjavu "svatko tko pročita ovaj vehementan i agresivan članak može shvatiti i mnogo šire od puke 'političke smrti'" (132). "Inteligentni demagog u usponu Stjepan Radić", uz marginalnoga Milana Obradovića i "provincijskog kabadahiju" Grgu Tuškana, bio je utjelovljenje "provincijalnog antisemitizma" na prijelomu 19. i 20. stoljeća (157). Kako se politički uspinjao, tako se "sve rjeđe nepovoljno izražavao o Židovima, štoviše, čak se i ispričavao zbog ranijih izjava". Njegova "demagogija" nije više bila usmjerena prema Židovima nego prema monarhijskoj jugoslavenskoj vlasti, ali ni tada "nije zaboravio – doduše, relativno rijetko – ispaliti poneku antisemitsku invektivu, što je ostala trajna karakteristika njegove karijere" (168). Toj se sintagmi Goldstein opetovano vraća: Radić je i kasnije "znao ispaljivati otvoreno antisemitske invective iako manje negoli ranije" (241). "Dakle, antisemitske invective zasigurno bitno ne određuju Radićevu ideologiju i političku praksu" (244).

⁷ "Starčevićeve stavove o Židovima valja smatrati antisemitizmom, kako po mjerilima 19. stoljeća tako i po današnjima, premda nikad nije posezao za antisemitskom agitacijom". Povremeni filosemitizam "donekle relativizira malignost njegova antisemitizma" (106).

mayera,⁸ Frana Supila,⁹ Augusta Šenoa,¹⁰ Ante Kovačića,¹¹ Antuna Gustava Matoša,¹² Ksavera Šandora Gjalškoga,¹³ Milana Marjanovića¹⁴ i drugih istaknutih figura hrvatske političke i kulturne povijesti.¹⁵ Nije ostao pošteđen ni Miroslav Krleža, premda

⁸ "Strossmayer je prihvaćao antisemitske teze poput povezanosti židovstva i masonerije, kao i onu o kontroli Židova nad novinstvom... Strossmayer se u dnevopolitičkim diskusijama znao naći na strani natražnjačkih krugova. Ako se može govoriti o njegovu antisemitizmu, taj je antisemitizam proturječan, a u svakom je slučaju paradigmatičan" (115).

⁹ Nakon što je urednik režimskoga osječkog lista *Die Drau* Julius Pfeiffer napao Supilov *Riečki novi list*, a Supila proglasio "dalmatinskim Grkom", on mu je "odgovorio krajnje neprimjerenom: napao je 'Židova' Pfeiffera i njegova šogora 'Židova' Josipa Franka, a potom je konstatirao kako 'ovdje ističe Židovstvo jer to nije samo Frank i samo Pfeiffer', nego 'ogromna većina Židova u Hrvatskoj sliedi ovaj frankovačko-mađaronski bezobrazluk i odobrava ga. Čestitih Židova, koji su tome protivni i koji ovaj bezobrazluk osuđuju, tako je malo, da se jedva mogu uzeti u obzir'. Supilova žestina, misli Goldstein, prerasta u prijatnju: 'Nije li došlo vrijeme da hrvatski narod zauzme odlučno stanovište prema ovim mađarskim i njemačkim Židovima', što bi za posljednicu moglo imati da bi tako 'Židovi u Hrvatskoj koji su ogromnom većinom s ovim smećem solidarni – mogli, tjerajući lisicu, istjerati vuka'" (189).

¹⁰ Šenoa je svoj protusemitizam iskazivao u literarnim djelima i tekstovima u *Viencu* te napadima na Josipa Franka (169-170).

¹¹ Goldstein vidi Kovačićev protusemitizam u načinu na koji je opisao lokalnoga židovskog trgovca kod kojega Ivica Kičmanović kupuje odijelo u romanu *U registraturi*. "U Kovačića ima još antisemitskih invektiva: Židove naziva pogrdno 'Žid', 'Žudija', 'Izrael', konstruirao lik žene 'Hebrejke' koja guli i vara seljake" (170). K tome, jednog je novinara nazvao "pokrštenom dušom, ali Izraelovog podrijetla" (170). Kako bi bilo jasno što je u tome protusemitsko, treba znati da Kovačićev stav "odražava u to vrijeme rašireno shvaćanje o jakom židovskom utjecaju na novine, kao i to da pokrštavanje ne dokida 'židovski duh'" (170).

¹² Matoš je bio protusemit i zato što je u "Dreyfusovoj aferi", na koju se u svojem opusu osvrnuo "u pedesetak prilika", bio protiv Zole (134-135). Protusemitizam je iskazivao i u literarnim djelima i člancima. U jednome članku piše: "... Pođite Ilicom od Jelačićeva trga do Mesničke: sramota bruka, same strane firme i tuđa, tuđinska imena. Hrvatske industrije uopće nema. Donji grad je tako impregniran tuđinstvom, da Donji grad i nije više Zagreb (...) tko ima salon u Zagrebu, ima salon švapski i židovski" (171). Siromašni i polugladni Matoš mrzio je Židove i zbog "svojevrsne zavisti" (171).

¹³ Gjalški u svojem romanu *Durđica Agičeva* "Židove portretira u negativnim tonovima" i koristi "rasističke argumente", no njegov je protusemitizam ostao "naznačen, ali ne i razrađen" (171-172). Gjalški se dvadesetih godina "vratio starim antisemitskim obrascima". "U kavani je vidio ženu koja je prebacila nogu preko noge pa su joj se vidjela bedra. Tvrdio je kako su 'modu kratkih sukanja i kratke frizure stvorili pariski Židovi-krojači i Židovi-trafikanti'. Osvrnuo se i na gostovanje Josephine Baker u Zagrebu, napisavši da su 'dražesnu mulatkinju Josefina Baker zanosno i udivljeno dočekali domaći i doseljeni Židovi (...)' a tako nije samo u Zagrebu, već gotovo po cijelom planetu, gdje prevladavaju židovski pogledi", pa zaključuje da 'pojava te nove ženske mode biva to ozbiljnija, što ima svoj izvor i svoje podrijetlo. To silno i moćno židovstvo jest i otac i kum toj današnjoj ženskoj modi, koja s temelja izmjenjuje ženu'" (245).

¹⁴ "Marjanovićev opis hrvatskog Židova tipična je slika onog 'drugog' ili 'drugačijeg', kakvog nalazimo, primjerice, i u srpskoj kulturi" (172).

¹⁵ Goldstein postupa s djelima hrvatskih književnika slično kao što suvremeni bošnjački nacionalisti postupaju s književnim djelima Ive Andrića, Petra Petrovića Njegoša i Ivana Mažuranića. Tri literarna klasika srpske, crnogorske i hrvatske literature, *Na Drini ćuprija*, *Gorski vijenac* i *Smrt Smail-age Čengića*, proglašena su oglednim primjerima "genocidne literature", koja je pripremala rat u Bosni i Hercegovini devedesetih godina i genocid nad Bošnjacima. "Genocidne ideje" njihovih autora jednostavno su "izašle" izvan korica knjiga i pretvorile su se u ubilačku političku snagu. Goldstein konstruirao hrvatsku "protusemitsku literaturu" u koju je utkan osobni protusemitizam autorâ, koji je pripremao genocid nad Židovima u NDH. Riječ je o ideološki motiviranu i znanstveno nelegitimnu postupku (Bulatović, 2017; Milutinović, 2018).

autor pokazuje razumijevanje za njegova "protusemitska zastranjenja".¹⁶ Iznimka je Vladko Maček, koji je "dosljedno osuđivao antisemitizam i protivio se njegovu širenju" (272). No Maček je bio supotpisnik protusemitskih uredaba jugoslavenske vlade u listopadu 1940. koje su ograničavale prava Židova u trgovanju i obrazovanju. Pravi je tvorac tih uredaba bio, doduše, ministar prosvjete i predsjednik Slovenske ljudske stranke Anton Korošec, "kako se čini, najveći antisemit u jugoslavenskoj vladajućoj eliti" (258). Maček se poslije branio da uredbe nisu bile izraz njegova uvjerenja i da se suprotstavio pokušajima vlade da nastavi ograničavati prava Židova. Vladine uredbe bile su dio državne politike koja je izravno diskriminirala Židove i pogodile živote mnogih pojedinaca, pa je njihovo potpisivanje bilo gori čin od opisa literarnog junaka pomoću protusemitskih stereotipa ili povremenih "protusemitskih invektiva" političara bez vlasti. Goldstein pak relativizira značenje tih uredaba koje "nisu predstavljale bitan faktor u kasnijem genocidu" (419).

Kada se pristupi slikanju političkih profila pojedinaca onako kako je učinio Goldstein, gotovo se sve važne ličnosti hrvatske politike i kulture pokazuju kao protusemiti, jer su gotovo svi nekad i negdje kazali nešto nepoćudno o Židovima. S ponešto karikiranja moglo bi se kazati da u toj galeriji likova nedostaju samo Zrinski i Frankopani, pogotovo što se na jednom mjestu sugerira i da je ugarsko-hrvatski kralj Andrija II., koji je vladao u 13. stoljeću, bio protusemit (396). Što je najgore, svi se oni interpretacijski pojavljuju kao preteče holokausta. Za mnoge se velike europske mislioce i umjetnike – od sv. Augustina do Luthera, od Kanta do Voltaira, od Balzaca do T. S. Eliota – vezuje neki oblik protusemitizma, ali teško je tvrditi da su oni pripremili holokaust. Premda se to danas doima blasfemičnim, protusemitski ispadi pojedinaca bili su uobičajeni u predholokaustovskoj povijesti kada je postojao širok konsenzus o "toleranciji netolerancije" prema pripadnicima raznih rasnih, vjerskih i etničkih zajednica, a ne samo prema Židovima. Protusemitizmu se nije pridavala zlokobna važnost koju je stekao s usponom nacizma i holokaustom.

Feldman (2018) misli da je povijest izraza protusemitizam obilježio spor *eternalists vs. contextualists*. "Eternalisti" traže u povijesti postojanu i nepromjenjivu "vječnu mržnju prema Židovu". Goldstein je blizak toj struji mišljenja time što uspostavlja povijesni kontinuitet protusemitizma stvaranjem "asortimana" protusemitskih ideja, napisa i izjava koje su pripravljalje holokaust:

Tako je stvorena atmosfera u kojoj je ono što su priželjkivali raznorodni promotori antisemitizma – svijet bez Židova – postao moguć. Holokaust koji se događao između 1933. i 1945. i odnio šest milijuna (ili nešto manje) židovskih života bio je rezultat i stoljećima stvarane sustavne antisemitske histerije u kojoj deportacije i masovno ubijanje Židova za dobar dio javnosti u mnogim europskim državama postaju logična posljedica njihove tobožnje negativne uloge tijekom povijesti. Takva je situacija bila ne samo u Reichu, nego i u svim zemljama pod nacističkom kontrolom (42).

Primijeni li se taj pristup na Hrvatsku, on glasi ovako:

¹⁶ "Krlježa je u neku ruku bio filosemit, ali je imao zlobnih primjedaba o Židovima (kao i o Hrvatima, a ipak je bio veliki patriot)" (173). U *Pijanoj novembarskoj noći* Josipa Franka naziva "Jozua", ali "valja shvatiti kontekst" u kojemu je to učinio: Frank je spomenut kao punac Slavka Kvaternika kojega Krlježa napada zbog služenja austrougarskima, a potom i jugoslavenskim interesima. Dakle, "Krlježa se beskompromisno obračunava s elitama, pa onda i s Frankom kao dijelom te elite" (173). Dočim su se svi prije Krlježa obračunavali s Frankom isključivo kao sa Židovom, odnosno pokrštenim Židovom.

Šaljiva i vješto sročena pjesmica o nezasitnoj želji Židova za profitom po svaku cijenu možda bi se u nekoj situaciji mogla smatrati samo neukusnom ili neprimjerenom in-vektivom, da se istovremeno u javnosti nisu promovirali razni antisemitski obrasci iz kojih se emanirala mržnja i da se ta mržnja 1883. i 1918. nije pretočila u nasilje koje će za vrijeme NDH doseći vrhunac (99).

Ili ovako:

Naša gruda promiče agresivni antisemitizam, a *Senzacija* beskrupulozni senzacionalizam. U tiskovinama koje se pojavljuju u narednim godinama ta će dva elementa biti spojena. Konačan je rezultat bio Holokaust (277-278).¹⁷

Holokaust u NDH prikazan je, dakle, kao zakonomjeren izdanak procesa kumulacije višestoljetnoga verbalnoga nasilja, a ne primarno kontingentan događaj koji su omogućili svjetski i građanski rat 1941.-1945., slom stare i nasilna tranzicija u novu državu, vazalni status te države, totalitarni politički poredak, radikalizacija ustaške ideologije i politike i dr. Da bi "eternalistički" ili, konvencionalnije rečeno, historijskodeterministički pristup bio uvjerljiv, Goldstein bi morao dokazati da se holokaust dogodio u svim europskim državama s protusemitskom tradicijom. Nije bilo tako, premda su neke države imale vrlo snažnu tradiciju protusemitizma. Ako bi višestoljetna kumulacija protusemitskoga nasilja zakonomjerno vodila genocidu, onda bi on bio neizbježan ponajprije u Rusiji, odnosno Sovjetskom Savezu. No ondje se nije zbio. Protusemitizam je do rata u Hrvatskoj bio razmjerno slab, slabiji nego u većini zemalja istočne i srednje Europe, kako zbog malobrojnosti Židova tako zbog kompleksnih odnosa u dvjema monarhijama, austrougarskoj i jugoslavenskoj, u kojima su Hrvati imali moćnije i važnije protivnike – Nijemce, Mađare, Talijane, Srbe – od Židova. Unatoč tome, holokaust se dogodio.

No Goldstein se ne drži dosljedno "eternalističkog" pristupa pa mjestimice nudi kontekstualna objašnjenja:

Kao i svuda u Europi, primjer i poticaj progonima i ubijanju Židova u NDH bila je politika Trećeg Reicha, koja je na NDH imala presudan utjecaj i o kojoj je NDH bila životno ovisna. Nijemci su doveli na vlast grupu za koju su znali da će im po ideologiji i praksi biti vrlo slična (da su, primjerice, na vlast došli Maček i HSS, kako su neki željeli i planirali, progona Židova ili ne bi bilo, ili bi ih nacisti morali nasilno sami organizirati) (418).

Nedefiniran i protuslovan pristup istraživanju izraz je oskudne recepcije najrelevantnije znanstvene literature o protusemitizmu. Bartrop i Jacobs (2011) sačinili su zbornik o pedeset ključnih mislilaca genocida i holokausta – a protusemitizam je ideološka podloga holokausta – u 20. i na početku 21. stoljeća. Od tih pedeset autora u popisu Goldsteinove literature nalazi se samo troje, Hannah Arendt, Yehuda Bauer i Zygmunt Bauman, s po jednime svojim djelom.

U oči upadaju i površne i anakrone opaske o protusemitizmu u državama u sastavu kojih su u pojedinima povijesnim razdobljima bile neke hrvatske zemlje. Goldstein pripada staroj historiografskoj struji koja je protusemitizam u fašističkoj Italiji razmatrala prilično dobrohotno. "Talijanske su vlasti 1938. donijele 'dekret o obrani talijanske rase' koji je, između ostaloga, bilo zabranjeno sklapanje mješovitih

¹⁷ *Naša gruda* i *Senzacija* bila su niskonakladna i neutjecajna glasila. "... Antisemitski tisak po utjecaju i po važnosti nije se ni na koji način mogao mjeriti s novinama i časopisima koji su Židove branili. Najutjecajnije hrvatske novine – *Jutarnji list*, vrlo često *Novosti* i *Hrvatski dnevnik* – jasno su se opredijelile i žestoko suprotstavljale ekstremnom tisku" (297).

brakova. Međutim, u Italiji nije nikada došlo do drastičnih progona Židova, sve do jeseni 1943. godine, kad su ih provele njemačke okupacijske vlasti" (41). On prezima konvencionalnu naraciju prema kojoj se protusemitizam talijanskog fašizma supstantivno razlikovao od protusemitizma njemačkog nacizma. Ta se vulgata ukorijenila u kolektivnom sjećanju Talijana i dio je "standardnoga povijesnog repertoara u suvremenoj talijanskoj politici" (Schlemmer i Woller, 2005: 166; v. i Luconi, 2004; Rodogno, 2005, 2006; Sarfati, 2006; Pava, 2006). Talijansko protusemitsko zakonodavstvo nije bilo puka kopija njemačkoga i nije doneseno isključivo pod njemačkim pritiskom: "... Groteskno rasističko zakonodavstvo bilo je talijanski proizvod i sastojalo se od mješavine bioloških i znanstvenih ideja izvedenih iz raznih rasističkih škola mišljenja u talijanskoj znanstvenoj zajednici te političkih i ideoloških potreba režima" (Radogno, 2005: 215).

Rasprava o talijanskome protusemitizmu ne smije se ograničiti na Italiju nego se mora u obzir uzeti i ono što je talijanska imperijalna vlast činila u svojim kolonijama i zemljama koje je okupirala, kao što se postupa i u slučaju Njemačke – napokon, Auschwitz, Treblinka i Majdanek izgrađeni su na tlu Poljske. A ta je vlast činila strašne zločine. U svojoj koloniji Libiji i sjevernoj Africi uopće nije proganjala i zlostavljala samo Arape i Berbere, nego i Židove, masovno ih deportirajući u pustinjske koncentracijske logore u kojima su mnogi umrli (Bernhard, 2018). Ne smije se zaboraviti ni odnos Italije prema Palestini u kojoj su vojno, politički i financijski podupirali Veliku arapsku pobunu (1936.-1939.), usmjerenu protiv židovske zajednice u Palestini i britanske mandatne uprave kao njezine zaštitnice. Početkom tridesetih godina generalni konzulat Italije u Jeruzalemu politički se povezao s vođom palestinskih Arapa, jeruzalemskim muftijom Huseinijem, i počeo financirati njegove protužidovske projekte (Arielli, 2008., 2010b.). Kada je pobjegao s Bliskog istoka u Europu, Huseini se najprije skrasio u Rimu, gdje ga je dočekala talijanska politička elita, uključujući Mussolinija. Huseini je tražio potporu Mussolinija za ukidanje "židovskoga nacionalnog doma" u Palestini, zahtijevajući da "Židovi u arapskim zemljama budu jednako tretirani kao u zemljama Osovine" (Carpi, 1983: 106). *Duce* se suglasio s muftijom ustvrdivši da Židovi nemaju rasno, povijesno ili neko drugo pravo da uspostave "cionističku državu" u Palestini. "Ako Židovi to žele", dodao je, "mogu osnovati Tel Aviv u Americi". Sebe je nazvao "veteranom protucionizma", a Židove "našim neprijateljima" za koje "nema mjesta u Europi: čak ni u Italiji, gdje ih je najviše 45.000 od 45 milijuna stanovnika. Malobrojni su, ali nema više od 2.500 onih koji zaslužuju ostati" (nav. u: Carpi, 1983: 107).

Je li Mussoliniju nedostajalo vremena da sa socijalnoga i duhovnog prijeđe na fizičko uništenje Židova? Malo prije pada njegova fašističkog carstva 1943. provedene su masovne deportacije Židova iz Firence, Milana i Venecije u Auschwitz. Talijani su bili i najentuzijastičniji zagovornici i izvršitelji plana o bombardiranju palestinskih gradova, na što ih je stalno nagovarao Huseini. Osim zajedničkih akcija s Nijemcima i Francuzima, od srpnja do listopada 1941. samostalno su izveli dvanaest zračnih napada na Haifu i jedan na Tel Aviv. Najsmrtonosniji je bio napad na Tel Aviv u rujnu 1941. u kojemu je ubijeno 117 židovskih i sedam arapskih civila te jedan australski vojnik, a neki su dijelovi grada bili razrušeni. Radio Bari to je pratio propagandnom kampanjom na arapskom jeziku u kojoj je pozivao "hrabre Arape" da se pridruže Talijanima koji će im omogućiti da oslobode Palestinu od Židova (Arielli, 2010a.). Stoga je teško domisliti kako se može umanjivati i relativizirati pogubnost talijanskog protusemitizma. Općenito, usputne i površne opaske o temama koje nisu autorov glavni predmet nesretan su način znanstvenog komuniciranja.

Tome treba dodati i pristup protusemitizmu i Osmanskom Carstvu. Turski povijesni revizionisti ustrajavaju na tezi da je Osmansko Carstvo, od početka do kraja, bila tolerantna multireligijska i multietnička zajednica, poričući najstrašnije događaje koji su obilježili povijest toga imperija krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kakvi su bili "bugarski horor" 1876., "hamidijski pokolji", a potom i genocid nad Armencima, progoni i pokolji Grka, Asiraca i pripadnika drugih kršćanskih manjina, ali i Židova. Goldstein piše kako je poslije protjerivanja iz Španjolske i Portugala, Osmansko Carstvo Židove "dočekalo raširenih ruku zato što se zahvaljujući njima snažno razvijala trgovina" (25). Što se sve događalo Židovima nakon što su primljeni "raširenih ruku" u Osmanskom Carstvu i, kasnije, u kemalističkoj Turskoj može se doznati iz kritičke literature (Baer, 2004, 2008, 2010, 2013; Bayraktar, 2006; Dinçşahin i Goodwin, 2011; Bali, 2012a, 2012b; Pekesen, 2012; Eligür, 2017; Nicosia i Ergene, 2018).

Kako je autor odustao od zasnivanja svoga shvaćanja protusemitizma i njegove povijesti na recepciji najrelevantnije znanstvene literature, okrenuo se rječnicima, leksikonima, enciklopedijama i političkim dokumentima: "Krausovu pregnantnu i sarkastičnu odgovoru" na pitanje što je protusemitizam,¹⁸ Websterovu rječniku, Hrvatskome jezičnom portalu te "radnoj definiciji" Međunarodnog saveza za sjećanje na holokaust. Iz ove knjige, ali i iz prijašnjih Goldsteinovih znanstvenih i stručnih radova, novinskih tekstova i javnih istupa očito je da je prihvatio upravo navedenu "radnu definiciju" protusemitizma. Kao i u toj "radnoj definiciji", Goldsteinovo shvaćanje protusemitizma vrlo je inkluzivno i u biti izjednačuje protusemitizam, protucionizam i protuizraelizam, premda to nisu povijesno, supstancijalno i značenski jednaki pojmovi (v. Herf, 2013).

Komentirajući jednu rezoluciju UN-a iz 1975. u kojoj je cionizam proglašen "oblikom rasizma i rasne diskriminacije", Goldstein tvrdi da je ona utemeljila nov obrazac za širenje protusemitizma, "u smislu 'mi nemamo ništa protiv Židova, ali imamo protiv izraelske politike'. Takav se stav može podvesti i pod termin 'anticionizam' koji se danas smatra jednim od oblika antisemitizma" (46), kao i gotovo svaka kritika izraelske politike. Goldstein također piše sljedeće:

Također, važna je i konstatacija o tome da se antisemitizmom smatra i nametanje 'dvostrukih standarda Izraelu'. Nije antisemitizam kada se kritizira izraelska politika, ali jest antisemitizam kada se tvrdi da 'je postojanje države Izrael rasističko po svom karakteru', kad se uspoređuje današnja izraelska politika s nacističkom, kada se od Izraela zahtijeva da se ponaša onako kako se ne ponaša nijedna druga demokratska država.

Primjerice, neprihvatljiva je tvrdnja koja se znala čuti kad su proteklih godina izbijali sukobi između Izraela i Gaze, da je Gaza zapravo logor. Konteksti su posve drugačiji. Jesu li logoraši iz Jasenovca ili Auschwitzta raketirali obližnja naselja? Od 2001. do 2014. iz Gaze je na Izrael ispaljeno 18.928 raketnih i minobacačkih projektila; ubijene su 33 osobe, uglavnom civili, 1971 osoba je ranjena. U pograničnim izraelskim područjima visok postotak stanovnika ima simptome PTSP-a, što se odražava, između ostaloga, i u povišenom postotku spontanih pobačaja (18-19).

Neprimjerena je ugradnja toga političkog "pamfletića" u intencijski znanstveno djelo. No kada je Goldstein to već učinio, zaslužuje osvrt na njega. Goldstein je često iznosio slične stavove o izraelsko-palestinskom sukobu, napose o sukobima "Gaze i Izraela". Sukobi Gaze i Izraela? Zvuči kao sukob dviju država. No riječ je o

¹⁸ Austrijski pjesnik i publicist Karl Kraus definirao je protusemitizam kao "tešku bolest većinskog naroda ili vjere koja je smrtonosna za Židove" (9).

krajnje asimetričnom sukobu jedne gospodarski vrlo razvijene i izvrsno naoružane države s vrlo siromašnim, slabo naoružanim i politički nedefiniranim entitetom koji se prostire na 365 km² i gdje živi više od dva milijuna ljudi, najviše izbjeglica i prognanika iz Izraela i sa Zapadne obale i njihovih potomaka, što ga čini jednime od najnapučenijih mjesta na svijetu. Formalno povukavši svoju vojsku s toga uskog priobalnog pojasa u kojemu je živjelo vrlo malo židovskih doseljenika 2005., Izrael je poručio Palestincima da tu mogu stvoriti "svoj Singapur". Potencijalni "palestinski Singapur" potpuno je zatvoreno područje s kopna, s mora i iz zraka, jer Izrael kontrolira sve kopnene granične prijelaze te blokira zračni i pomorski promet. "Gaza je postala kvintescencijski predstavnik nove kulture – onoga što nazivamo logorskim društvom" (Kimmerling i Migdal, 2003: 228). Goldstein svjesno manipulira spominjanjem Auschwitzta i Jasenovca. Nitko nije ustvrdio da je Gaza logor smrti nego "logor na otvorenome" ili "logorsko društvo", a to su sociološki legitimni pojmovi.

U višekratnim odmazdama za oružane provokacije i napade Hamasa i Islamskog džihada iz Gaze na svoja pogranična područja Izrael je ubio i ranio desetke tisuća Palestinaca te razorio i uništio tisuće kuća i drugih objekata. U napadu 2008.-2009. ubijeno je najmanje 1380 ljudi, među njima 431 dijete i 112 žena, te ranjeno 5380 osoba, među njima 1872 djece i 800 žena. Uništeno je ili oštećeno 214 škola, 34 bolnice i klinike, 46.000 privatnih stanova, 80 posto ljetine i poljoprivredne infrastrukture itd. U napadu 2014. ubijeno je 200, a ranjeno oko 11.000 ljudi. Uništeno je ili oštećeno 277 državnih i UN-ovih škola, šest sveučilišta, 17 bolnica i klinika itd. Slijedili su razorni zračni napadi sljedećih godina. Primjerice, u napadu u svibnju 2021. ubijeno je 200 Palestinaca.

Doista, na Izrael se umnogome primjenjuju dvostruki standardi, ali u njegovu korist, a ne štetu. Tolerira mu se nepoštovanje rezolucija UN-a i međunarodnog prava te ignoriranje međunarodnih sudova. Tolerira se okupacija teritorija koji su rezolucijom UN-a, kojom je nastao i Izrael, dodijeljeni arapskoj državi, a koja traje 55 godina. Tolerira se diskriminacija Palestinaca na okupiranim područjima. Toleriraju se nezakonita izgradnja i neprestano širenje židovskih naselja na Zapadnoj obali, premda međunarodno pravo zabranjuje naseljavanje vlastitog stanovništva na okupirana područja. Tolerira se aneksija istočnog Jeruzalema u "vječni, jedinstveni i nedjeljivi glavni grad Izraela". Nitko se ne usudi inzistirati na povratku palestinskih Arapa kao žrtava etničkog čišćenja u ratu 1948.-1949. na područja na kojima su živjeli prije rata. A prognano je i izbjeglo oko 750.000 Palestinaca. Usporedbe radi, otprilike je toliko stanovnika u to doba imala jugoslavenska republika Makedonija. Kako Makedonija danas ima oko dva milijuna stanovnika, i to uz znatno manji prirodni priraštaj, lako je zamisliti kolike su bile razmjere toga etničkog čišćenja. Vrlo su jednostrane, a često i netočne i Goldsteinove "usputne" opaske o arapsko-izraelskim ratovima, koje bi teško izdržale znanstvene recenzije.¹⁹

Treba nešto kazati i o jeziku kojim je knjiga napisana. Kada, opravdano, piše o primitivnosti hrvatskih protusemita, Goldstein to ilustrira i njihovom nepismenošću (279 i d.). No ni on nije pokazao najzavidniju pismenost. Najiritantnije je stalno pisanje prvih riječi u navodima, u onome što smo u osnovnoj školi nazivali

¹⁹ Riječ je o opisima Sueskog rata 1956., Šestodnevnog rata 1967. i izraelske invazije na Libanon 1982. (438-439, 455-456). U tim "usputnim" osvrtima ima i činjeničnih grešaka. Tako piše da je zadaća poslijeratnog povjerenstva UN-a, u kojemu je bila i Jugoslavija, bila izrada "prijedloga rješenja izraelskog pitanja" (431), premda je posrijedi bilo rješenje "palestinskog pitanja" koje nije uključivalo samo status Židova nego i Arapa. Tvrdi da se pokolj Palestinaca u Sabri i Šatili zbio "na kraju građanskog rata u Libanonu (1975.-1982.)" (457), premda je građanski rat okončan tek mirovnim sporazumom u Taifu 1990.

izravnim ili upravnim govorom, malim umjesto velikim početnim slovom (102, 153, 171, 178, 186, 235, 256, 270, 292, 295, 296, 304, 308, 321, 324, 336, 344, 351, 353, 354, 361, 368, 370, 373, 392, 416, 429, 432, 434, 446, 447 i d.). Autor ne poznaje ili ne poštuje ni pravopisna pravila o sastavljenome i nesastavljenom pisanju imenica pa sustavno piše "ne-Židovi" (31, 50, 61, 87, 211, 217, 350 i d.), vjerojatno prema engleskome *non-Jews*, umjesto nežidovi (nehrvati, neslovenci itd.). Upotrebljava i nakazne jezične izraze kao što su "monstr-procesi" i "monstre-procesi" (43, 431), "upward mobility proces" (59), netočno piše pridjeve poput "litvanski svećenik" (31) itd. Za ispravljanje tih i drugih elementarnih pravopisnih grešaka trebala se pobri- nuti potpisana lektorica "Fraktura". No ni "Fraktura" nije što je nekad bila.

Zaključak

Svoju knjigu Goldstein završava ovako:

U ovoj su knjizi predočene stotine podataka koje pokazuju kako je antisemitizam u proteklih gotovo stoljeće i pol bio i jest trajna bolest hrvatskog društva. Doduše, on je uvijek bio (osim u vrijeme NDH) periferna pojava, koja u bitnim elementima ne određuje politički i društveni život.

Siguran sam da će biti ljutih reakcija javnosti na ovu knjigu, jer njezina tema nije ni uobičajena, a još manje popularna. Nit će ljudi koji će drugačije razmišljati i koji će je znati cijeniti, ali ni njima neće biti ugodno čitati čitavi tekst. Uvid u povijest hrvatskog antisemitizma razotkriva slojeve političke kulture, psihologije i mnogočega drugoga. To je uvid u hrvatsko društvo nekad i danas (534).

Znanstvenici ne dijele knjige na one koje je ugodno i neugodno čitati. Dijele ih na one koje su znanstveno relevantne zato što su teorijski i metodološki dobro utemeljene, zato što otkrivaju nove fenomene i nude nove pristupe njihovu proučavanju i razumijevanju, zato što donose nove spoznaje i uvide u istraživane fenomene, zato što su napisane razumljivim i zanimljivim jezikom i dobrim i stilom, s jedne, i na one koje nisu znanstveno relevantne zato što nemaju ništa ili imaju malo od toga, s druge strane. Ukratko, neugodno je čitati samo loše knjige. Knjiga *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* nije valjano teorijski i metodološki utemeljena, ne otkriva nov fenomen i ne nudi nov pristup njegovu razumijevanju, ne donosi nove spoznaje i uvide u njega, nije jezično i stilski zavidno napisana. Temeljni su pojmovi nedefinirani i rastezljivi, a metodologija je svedena na selektivno, nestrukturirano i nesustavno nizanje i političko komentiranje, ponajviše, citata iz tiska na prostorima širima od povijesne i suvremene Hrvatske.²⁰

Ipak, doista sam u pojedinim trenucima osjetila nelagodu čitajući ovu knjigu. Osjetila sam je onda kada autor u knjigu uvodi članove vlastite obitelji, ponajprije oca Slavka Goldsteina, i kada se sâm pojavljuje u njoj. Slavko Goldstein pojavljuje se u knjizi na više od dvadeset stranica u različitim ulogama: kao dijete židovske karlovačke obitelji kojoj se jedna hrvatska seljanka susteže poslati sina za kalfu, jer je čula da Židovi kolju kršćansku djecu i piju im krv (259); kao "novinar i filmski radnik" kojemu je policija 1967. počela prisluškivati telefon zato što je "Jevrejin koji

²⁰ U tom poglavlju ima i opetovanja jednakih iskaza. Komentirajući angažman Franje Letića u prijevodu *Protokola sionskih mudraca*, Goldstein je zapisao: "Načelno, svaka kultura bi morala imati prijevod ovog pamfleta pa je bio red da ga ima i hrvatska. No samo pod uvjetom da se uz njega objavi i adekvatan komentar" (506). Komentirajući angažman iste osobe u prijevodu *Mein Kampfa*, napisao je: "Načelno bi... svaka kultura morala imati prijevod ovog Hitlerova pamfleta, pa i hrvatska, ali pod uvjetom da se uz njega objavi i adekvatan komentar" (509).

ima širok krug znalaca kako u zemlji tako i u inozemstvu" (441-442); kao predsjednik Židovske općine koji novinaru *Vjesnika* Hidajetu Biščeviću odgovara na protuizraelski tekst (460-461); kao osoba koja javnosti objašnjava što su *Protokoli sionskih mudraca* nakon što su dijelovi toga pamfleta objavljeni u ljubljanskoj *Tribuni* (466); kao netko tko je prvi u *Vjesniku* objavio "dio ovdje predstavljene argumentacije protiv Tuđmanovih navoda u *Bespućima*" i polemizirao s njime (481-482); kao ličnost koju Tuđman nije htio imenovati počasnim kanadskim konzulom u Zagrebu zato što nije "naš čovjek" i zbog kojega je sumnjičavo gledao na osnutak HSLS-a koji je privukao "sve židovstvo grada Zagreba, dosta Srba i Hrvata kojima je teško ići s HDZ-om zbog progona", premda je u punoj dvorani Radničkog doma "mogao vidjeti samo tri Židova: Daniela Irvina, Slavka Goldsteina i mene – Ivu Goldsteina" (484); kao šticeana osoba, jer nekoliko tjedana u jesen 1991. "u prizemlju zgrade u kojoj je Slavko Goldstein živio (stanovao je na drugom katu, od tri) 24 sata stražario je policajac" (499); kao objekt napadâ ustaškog emigranta Ive Omrčena koji je izjavio da "Amerika financira Goldsteina" (501), Mladena Schwarza, utjelovljenja "židovske samožnje", koji je kazao da je francuski filozof Alain Finkielkraut "uspješno apsolvirao srbo-udbašku školu, a usput je očito prošao i ubrzani ljetni 'cursus completus' hrvatožderja u liceju majstora Slavka Goldsteina" (504) te "izvjesnoga" Šime Markovića koji je u pismu čitatelja u niskonakladnome *Hrvatskom obzoru* napisao, evocirajući uspomene na vukovarsku tragediju 1991. i opisujući proslavu oslobođenja u okupiranom gradu 1996., upitao: "Gdje su sad glasovi i povici tih Wiesenthala i Goldsteina?" (505); kao predmet optužbe jednoga opskurnog izdavača da mu je stalo primarno "do prljanja hrvatske države" zato što je kritizirao objavljivanje *Protokola sionskih mudraca*, Tuđmanovih *Bespuća*, zamisli o prenamjeni Jasenovca itd. (508); naposljetku, poslije smrti bio je na internetu izložen "erupciji mržnje" (528-529), a neki je mrežni anonimus upitao: "Kako je Slavko Goldstein postao povjesničar u Jugoslaviji a navodno nema nikakove kvalifikacije za to?" (532). Suzdržat ću se od citiranja dijelova u kojima Ivo Goldstein piše o samome sebi (484, 511, 516-517, 531-532). Neka čitatelji procijene težinu tih primjera i opravdanost njihova uvrštavanja u knjigu o protusemitizmu u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas.

Mislim da je osobnim i obiteljskim reminiscencijama mjesto u obiteljskim biografijama i autobiografijama. No zacijelo ima i onih koji misle drukčije. Među njima su očito i trojica recenzenata ove knjige: Aleksandar Jakir, Hrvoje Klasić i Kotel Dadon.

Literatura

- Arielli, N. (2008). Italian Involvement in the Arab Protests in Palestine, 1936-1939. *British Journal of Middle East Studies*. 35(2), 187-204.
- Arielli, N. (2010a). 'Haifa is Still Burning': Italian, German and French Air Raids on Palestine during the Second World War. *Middle Eastern Studies*. 46(3), 331-344.
- Arielli, N. (2010b). *Fascist Italy and the Middle East*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Baer, M. D. (2004). The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul. *International Journal of Middle East Studies*. 36(2), 159-181.
- Baer, M. D. (2008). *Honored by the Glory of Islam. Conversions and Conquest in Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press.

- Baer, M. D. (2010). *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and secular Turks*. Stanford: Stanford University Press.
- Baer, M. D. (2013). An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic. *Jewish Quarterly Review*. 103(4), 523-555.
- Bali, R. N. (2021a). The Attempted Pogrom against the Jews of Thrace, June-July 1934. U: Astourian, S. H., Kévorkian, R. H. (ur.), *Collective and State Violence in Turkey*. New York: Berghahn.
- Bali, R. N. (2021b). Antisemitism in Turkey: A New Phenomenon or More of the Same. U: Lange, A. I dr. (ur.), *Confronting Antisemitism in Modern Media, the Legal and Political Worlds*. Berlin: De Gruyter.
- Bartrop, P. R., Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. New York: Routledge.
- Bayraktar, H. (2006). The anti-Jewish pogrom in Eastern Thrace in 1934: new evidence for the responsibility of the Turkish government. *Patterns and Prejudice*. 40(2), 95-111.
- Bernhard, P. (2018). Im Rücken Rommels. Kriegsverbrechen, koloniale Massengewalt und Judenverfolgung in Nordafrika. *Zeitschrift für Genozidforschung*. 17(1-2), 83-121.
- Bernwald, Z. (2012). *Muslime in der Waffen-SS. Erinnerungen an die bosnische Division Handžar (1943-1945)*. Graz: Ares.
- Bernwald, Z. (2018). *Povijest divizije Handžar. Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*. Gračanica: Monos.
- Bulatović, B. (2017). Ideološki tipovi interpretacije i aktualizacije Andrićevog književnog opusa u postjugoslovenskom kontekstu. *Kultura*. (156), 11-47.
- Carpi, D. (1997a). The Diplomatic Negotiations over the Transfer of Jewish Children from Croatia to Turkey and Palestine in 1943. *Yad Vashem Studies*. (12), 109-124.
- Carpi, D. (1977b). The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia. U: Gutman, Y., Zuroff, E. (ur.), *Rescue Attempts During Holocaust*. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Carpi, D. (1983). The Mufti of Jerusalem, Amin el-Husseini, and his diplomatic activity during world war I (October 1941 – July 1943). *Studies in Zionism*. 4(1), 101-131.
- Deringil, S. (2000). "There Is No Compulsion in Religion": On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*. 42(3), 547-575.
- Dinçşahin, Ş., Goodwin, S. R. (2011). Toward an encompassing perspective on nationalism: the case of Jews in Turkey during the Second World War, 1939-45. *Nations and Nationalism*. 17 (4) 843-862.
- Eligür, B. (2017). The 1934 anti-Jewish Thrace riots: the Jewish exodus of Thrace through the lens of nationalism and collective violence. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 44(1), 88-109.
- Feldman, D. (2018). Toward a History of the Term "Anti-Semitism". *American Historical Review*. 123(4), 1139-1150.
- Filiu, J. P. (2014). *Gaza. A History*. Oxford: Oxford University Press.

- Goldstein, I. (2006). Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere i odgovor časopisa *Handžar*. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. 38(1), 259-277.
- Herf, J., ur. (2013). *Anti-Semitism and Anti-Zionism in historical perspective: Convergence and divergence*. New York: Routledge.
- Höpp, G. ur. (2004). *Mufti-Papiere. Briefe, Memoranden, Reden und Aufrufe Amin el-Hussaini aus dem Exil 1940-1945*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Huseini, E. el. (1943). *Islam i židovstvo*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Kimmerling, B., Migdal, J. (2003). *The Palestinian People. A History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lebl, Ž. (2003, 1993¹). *Hadž-Amin i Berlin*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lewis, B. (1986). *Semites and Anti-Semites*. New York i London. W.W. Norton & Co.
- Luconi, S. (2004). Recent trends in the study of Italian antisemitism under the Fascist Regime. *Patterns and Prejudice*. 38(1), 1-17.
- Milutinović, I. (2018). *Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.
- Nicosia, F. R., Ergene, B. A. (ur.). (2018). *Nazism, the Holocaust, and the Middle East. Arab and Turkish Responses*. New York i Oxford: Bergahn.
- Pava, I. (2006). *Persecution, Indifference, and Amnesia. The Restoration of Jewish Rights in Postwar Italy*. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Redžić, E. (1987). *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pekesen, B. (2012). *Nationalismus, Türkisierung und das Ende der jüdischen Gemeinden in Thrakien, 1918-1942*. München: Oldenburg Wissenschaftsverlag.
- Rodogno, D. (2005). Italiani brava gente? Fascist Italy's Policy Toward the Jews in the Balkans, April 1941 – July 1943. *European History Quarterly*. 35(2), 213-240.
- Rodogno, D. (2006). *Fascism's European Empire. Italian Occupation during the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarfati, M. (2006). *The Jews in Mussolini's Italy. From Equality to Persecutions*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Sekelj, L. (1981). Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945). *Revija za sociologiju*. 11(3-4), 179-189.
- Sekelj, L. (1995). *Vreme beščašća. Ogledi o nacionalizmu*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Sekelj, L. (2020). *Antisemitizam u SFRJ*. antipolitika.nablogs.org/post/2020/07/30/antisemitizam-u-sfrj (pristupljeno 20. svibnja 2022).
- Tilley, V. (ur.). (2012). *Beyond Occupation. Apartheid, Colonialism and International Law in the Occupied Palestinian Territories*. London: Pluto.

